

Raekoja leid *anno* 2002

ja uued andmed
Johann Selhorstist
ning tema äripartneritest

Juhan Kreem

Tallinna raekoja pööningu korrastamisel OÜ Tael teostatud arheoloogilise järelevalve käigus tuli võlve katnud prahi seest päevavalgele ka hulgaliselt dokumente ja nende jäänuseid ajaperioodist 15.–20. sajandini.¹ Neist osa oli sihilikult puruks rebitud, osa ilmselt juhuslikult prahi hulka sattunud. Leid on kindlasti teda saatnud sensatsiooni väärt, kuivõrd nii vanu dokumente tuleb meie kaasaajal päevavalgele haruharva. Seda enam, et tegu oli hoonega, mida on nii seest kui ka väljast korduvalt restaureeritud. Selline leid peaks tulevikus valvsaks tegema iga vanalinnas toimetava pööningukoristaja.

Kogu leitud materjali läbitöötamine, uurimine ja kokkuviimine meie seniste teadmistega on pikk ja aeganõudev protseduur. Teisisõnu, sedasama leidu kajastavaid kirjutisi ilmub kindlasti ka tulevikus. Käesolevas ülevaates tutvustatakse põgusalt esimesena välja tulnud ja silmatorkavalt hästi säilinud leiutervikut, mis osutus koosnevaks Tallinna rae-

härrale Johann Selhorstile saadetud kirjadest ja arvetest. Põhjalikum uurimus Johann Selhorsti elust ja tegevusest valmib peagi dr. Carsten Jahnke sulest Kieli ülikoolis habilitatsioonitööna.

Seni on andmed Johann Selhorsti elust ja kaupmehe tegevusest kokku võtnud Gunnar Mickwitz oma uurimuses Läänemere kaubanduse tehnika kohta, mis põhineb Tallinna Linnaarhiivis säilitatavatel kaupmeheraamatutel ja kaupmeeste kirjavahetusel.² Järgnev ülevaade toetubki põhiliselt Mickwitzi ja Jahnke³ poolt siiani avaldatule.

Johann Selhorst oli pärit Hammi linnast Westfaalist. 1502. aastal siirdus ta Lübeckisse. Ta liitus Tallinnas resideeriva Jürgen Vilherincki ja Hamburgis elava Hans Bissenbeke kaubaseltsiga ja teenis sellest koostööst oma esimese kapitali. 1506. aastal kohtame teda Tallinnas, kus ta abiellus raehärra Lodewich Krafft'i tütreaga. Muu hulgas on seda abielu peetud tähtsaks ka Selhorsti sotsiaalses tõusus. 1507. aasta veebruaris sai Selhorst Tallinna kodanikuks. Omaaegses Tallinnas on Selhorst olnud ühiskondlikult aktiivne. 1519. aastal sai temast Oleviste kiriku eestseisja, 1520. aastal Suurgildi kaasistuja, 1522. aastal samas olderman, 1524. aasta lõpus raehärra. Selhorst elas Pika ja Kinga tänava nurgal.

Selhorsti ärilises tegevuses on võimalik eristada nelja suuremat etappi. Kuni 1507. aastani oli ta noor, suuremate tegijate varjus

¹ Esimesed teated ilmusid Eesti Päevalehes 21.11.2002. Vt. ka Eesti Päevaleht 04.12.2002.

² G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Helsingfors, 1938, lk. 11–16.

³ C. Jahnke. Politische Nachrichten aus Lübeck aus den Jahren 1531 bis 1535 “desse lofflike stadt henget nu Inn eyennn sydenn fadenn”. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertums-kunde. Bd. 79 (1999), lk. 119–145.

toimetav kaupmees. 1507. aastal asutas Selhorst juba oma kaubaseltsi, kuhu kuulusid lisaks tema vanale partnerile Hans Bissenbekele tema vend Peter Selhorst Rootsist ja Hans van Scherffen Lübeckist. Johann Selhorst oli selles äris küll täieõiguslik osaline, kuid jäi oma investeringutelt ikkagi enda võimsamatele partneritele Bissenbekele ja van Scherffenile alla. Mainitud kolme liidu lagunemise järel taastus 1513. aastal Scherffeni–Selhorsti kaubaühing, kus Selhorst suutis kuni Scherffeni surmani 1524. aastal mängida otsustavat rolli. 1531. aastal sõlmis Selhorst kaubaseltsi Lübecki kaupmehe Reymer Sandow'iga, mis kestis Selhorsti surmani 1536. aasta alguspäevadel.⁴

Nimetatud kaubaseltsid tegutsesid ühise arvepidamise alusel. Kindlate vaheaegade järel tehti vahearve, loeti kokku kulud ja jagati ära tulud. Kuigi kaubaseltsi kuulumine tähendas üldiselt ka lubadust kaupu mitte kellegi teisega kahasse osta, ei peetud sellest alati kinni. Selhorsti puhul on teada mitmeid tema peamiste kaubaseltside kõrvale asutatud väiksemaid kaubaseltsi, näiteks Andreas ja Lütke Opperheini ja Hans Kastropiga Lübeckist ning Hans Opperheiniga Hamburgist.⁵ Selhorsti kaubaselts Bissenbekega paiskab olevat lagunenu just sel põhjusel, et Selhorst on moodustanud ka teistega seltse. Lisaks kaubaseltsides arendatud tegevusele käis osa Selhorsti ärist ka puhtalt omal käel. Gunnar Mickwitz mainib Selhorsti kaubapartnerite seas lisaks ülalnimetatutele, kelle kohta käiv dokumentatsioon on rikkalikum, ka Selhorsti Danzigi partnereid Laurens Molseni ja Hermann Wiggerincki. Liivimaasiseselt, kus vahe tegemine kaubaseltsi ja omal käel aetava äri vahel on raskem, oli Selhorstil korrespondente nii Tartus, Pärnus, Narvas kui ka Riias.⁶

Johann Selhorsti ja ta partnerite kaubasedemede ulatusid Narvast läbi Liivimaa ja Preisi kaugele läände, Lübeckisse, Lüneburgi, Braunschweigi, Madalmaadesse, Amsterdami ja Antwerpenisse, kuni Londonini välja. Selhorsti äri koosnes selle aja kaugkaupmehe tüüpilistest kaupadest, nagu vaha ja traanidast, vili (peamiselt rukis) ja humalad

Liivimaalt, heeringas Aalborgist ja Skånest ning kalev Inglismaalt ja Seelandist. Selles mõttes oli tegemist klassikalise hansakaupmehega, kelle tegevusväli sirutus üle kogu Põhja-Euroopa.

Lisaks kaubavahetusele on Tallinna kaupmehed sooritanud ka mitmesuguseid finantsoperatsioone. Pikale ja keerulisele reisile sularaha kaasavõtmise vältimiseks kirjutasid kaupmehed tšekke, mille siis nende partnerid teises linnas välja maksid. Niimoodi on Selhorst vahendanud näiteks Tallinna rae rahasummasid, millega toetati mitme luterliku jutlustaja saabumist Tallinna. 1532. aastal maksis Tallinna raad Selhorsti kaubapartneri Reymer Sandowi kaudu Simon Wanradtile,⁷ hilisemale katekismuse koostajale. Ka Tallinna superintendant Nicolaus Glossenus on ilmselt samamoodi saanud Tallinnasse reisimiseks raha.⁸ Selhorsti sooritatud rahaülekanetest on kahtlemata aga kõige tähelepanuväärsemad need, mis ta tegi Wanradti ja Koelli katekismuse trükikulude katmiseks.⁹

Selhorsti lasteta abikaasa suri 1532. aastal. Tema teistest sugulastest on vähe teada, kuid paistab, et Selhorst on oma pärandusega saanud kaunis vabalt ringi käia. Selhorsti testamendis¹⁰ on lisaks mitmesugustele erinevatele institutsioonidele tehtud hiigelannetustele eraldatud raha ka mitmesugusteks stipendiumideks.

Selhorstil oli konflikte oma endise kaubapartneri Scherffeni pärijatega. Pärast Selhorsti surma tema testament vaidlustati ja järgnes pikk protsess, mille käigus ilmus välja mitmeid pretendente. Selle protsessi tulemusel ongi Tallinna Linnaarhiivi sattunud

⁴ C. Jahnke. Politische Nachrichten..., lk. 119–123.

⁵ G. Mickwitz. Aus Revaler..., lk. 134.

⁶ G. Mickwitz. Aus Revaler..., lk. 11–16.

⁷ G. Mickwitz. Johann Selhorst und der Druck des ältesten estnischen Buches. – Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. 21. Tallinn, 1938, lk. 1–8, siin lk. 2. Vt. ka TLA = Tallinna Linnaarhiiv, f. 230. n. 1, Bh 5, fol. 3. Simon Wanradti omakäeline tõend selle kohta.

⁸ Vt. TLA, Bo 1 (5), fol. 114.

⁹ G. Mickwitz. Johann Selhorst..., lk. 1–8.

¹⁰ Roland Seeberg-Elverfeldt. Revaler Regesten. Bd III. – Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369–1851. Göttingen, 1975, nr. 157.

Selhorsti kirjavahetus oma kaubapartneritega ja mõned tema kaupmeheraamatud.¹¹ Selle materjalikogumiga haakuvad ka raekoja pööningult 2002. aastal leitud kirjad ja arved. Leitud materjali sees on 6 Johann Selhorstile adresseeritud kirja. Mis laadi täiendust annavad vastleitud kirjad senisele Selhorsti puudutavale, kaunis ulatuslikule materjalikogumile?

Esimesed kaks kirja, mõlemad dateeritud Viljandis 1531. aastal, on lühikesed ärikirjad. Ühes nendest saadab Balsser Moller kellegi Jacob Kupferiga kolm naela (*punt*)¹² rukist ja palub vastu saata soola ja vaadi osmundi.¹³ Teises kirjas teeb Jost Brinck juttu mitmesugustest kaupadest, nende hulgas ka sool, heeringas, osmund, tursk ja rootsi haug.

Mõlema kirjasaatja tausta kohta ei ole kuigi palju teada. Balsser Moller on saanud 1518. aastal ordumeister Wolter von Plettenbergilt lääniks Viljandi lähisel asuva maatüki ja aia.¹⁴ Jost Brinck[en]i kohta on teada, et temale läänistati 1524. aastal Suure-Jaani lähedal Taevere sinna kuuluva maa ja kõrtsikohaga.¹⁵ Ehk teisisõnu on ilmselt tegemist väikesekaliibriliste maaomanikega. Brinckeneid leiab Liivimaal veel ka mujal väikevasallide staatustes.¹⁶ Jost Brincken räägib oma kirjas Selhorstile ka Paistu talupoegadest, mis annaks justkui aluse arvata, et Brincken ei kaubelnud ainult oma toodanguga, vaid tegeles ka vahendamisega. See, et Moller ja Brincken kirjutasid Viljandist, võiks viidata ka sellele, et nad olid linnaga kuidagi tiheda-

malt seotud, näiteks elasid seal. Teiselt poolt näitavad läänürikud nende kuulumist läänioiguse, mitte linnaõiguse alla. Kuigi ühekorraga linnakodanik ja läänimees olemine tähendas õiguslikku paradoksi, ei saa seda siin tegelikult päriselt välistada.¹⁷

Järgmised kaks kirja on saadetud Selhorstile Saksa Ordu Liivimaa haru käsknikelt Karksis ja Paides. Karksi foogt Melchior von Galen¹⁸ on 17. jaanuaril 1532. aastal kirjutanud Helmost kaubandusasjades. Nimelt on Selhorst saanud foogtilt partii humalaid, mille mahamüümine ei olevat edenenud. Nüüd teatab foogt, et Selhorst võib need humalad ka endale jätta, kui ta ainult raha nende eest ära maksaks.

Teise kirja ja üsna tõenäoliselt ka sinna juurde kuuluva sedeli on saatnud Järva foogt Hinrich von Thülen¹⁹ Albust 15. mail 1533. aastal (vt. Tiina Kala publikatsiooni samas numbris). See käsitleb kaubandusasu ainult marginaalses seoses. Kirja põhirõhk on suunatud Selhorsti mõjutamisele Thüleni kohtuasjas, mis kaevati vahepeal edasi Lübeckisse. Thülen palub ka selgitust ja süüdistusmaterjalide saatmist talle tutvumiseks. Täpsemaid viiteid sellele, mille üle kohut käiakse, kirjast ei ilmne.

Mõlemad kirjad haakuvad kaunis hästi sellega, mida me teame Tallinna linnakodanike ja Saksa Ordu käsknike omavahelistest suhetest. Kuigi keegi Tallinna kodanikest ei olnud spetsialiseerunud ühe kindla ordu-mehega kauplemisele, on võimalik näidata

¹¹ TLA, Af 21, 23, 24. Bh 5.

¹² Nael rukist koosnes kuuest vakast ehk umbes 2,54 hektoliitrist. Vt. G. Mickwitz. Aus Revaler..., lk. 6.

¹³ Osmunt on Rootsist sissetoodud puhastamata rauamaak, vt. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Karl Schiller, August Lübben, Bremen, 1877, kd. III, *osemunt*.

¹⁴ LGU = Livländische Güterurkunden, kd. II, toim. Hermann Bruiningk. Riga, 1923, nr. 257.

¹⁵ LGU, kd. II, nr. 408. 24. mail. 1524. Vt. ka F. Amelung. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210–1625. – Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1890 bis 1895. Fellin, 1898, lk. 9, 73, 169.

¹⁶ Vt. AR = Akten und Reccesse der livländischen Ständetage, kd. III, toim. Leonid Arbusow. Riga, 1910, register.

¹⁷ Baron Ernst Maydell "Der bürgerliche Gutsbesitz in Alt-Estland". – Baltische Monatshefte 1937, lk. 215–218. Laiemalt vt.: Konrad Fritze. Bürger und Bauer zur Hansezeit. Studien zu den Stadt-Land-Beziehungen an der Südwestlichen Ostseeküste vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. Weimar, 1976.

¹⁸ Tema kohta vt. Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Toim. L. Fenske, K. Militzer. Köln, 1993, nr. 284. Karksi foogt aastatel 1514–1534. Vt. ka Sonja Neitmann. Von der Grafschaft Mark nach Livland. Ritterbrüder aus Westfalen im Livländischen Deutschen Orden. Köln, Weimar, Wien, 1994, lk. 343–344.

¹⁹ Ritterbrüder nr. 875, Järva foogt aastatel 1527–1551.

²⁰ Selle kohta vt. Juhan Kreem. The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth

mõnede Tallinna kaupmeeste ja ordukäsknike omavaheliste sidemete kestvust. Ordumehed on oma äri ajades tihti nimetanud oma partnereid Tallinnas *wirtideks*, s.o. majaperemeesteks, võõrustajateks. Sellised esindajad on sooritanud ordumeeste nimel tehinguid, andnud krediiti ja võtnud kaupu hoiule, lubades hiljem maksta (kaupade sellist hoiustamist nimetati *tho truwer hanth*). *Wirti* staatust on mõnikord ka isalt pojale edasi antud.²⁰ Saksa Ordu käsknike Tallinnasse saadetud kirjades seas leidub selliseid, mis on adresseeritud otse mõnele raehärrale ja milles soovitakse mingit laadi koostööd.

Johann Selhorsti sidemetest ordumeestega on seni olnud paremini teada tema suhted Põhja-Eestis Toolse, Narva ja Vasknarva käsknikega.²¹ Nüüd võime siis lisada neile Järva ja Karksi foogtid. Järva foogti Heinrich van Thüleni puhul on teada ka teisi Tallinna kaupmehi, kellega tal on olnud asjaajamist. Erilise koha paistab nende seas võtvat Helmich Ficke,²² kes on koguni korraldanud Järva foogti Tallinnas Vene tänava lõpus asunud maja²³ parandamist.²⁴

Üks tuntumaid Thüleni partnereid oli Hinrik Stalbroder, kes suri 1531. aastal ja kelle pärandi ümber kerkinud tülis lõi kaasa ka Järva foogti.²⁵ Stalbroderi võlausaldajad arestisid kaupmehe vara, sealhulgas selle, millele pretendeeris Thülen. Aresti alla langes ka Järva foogti Tallinna maja soolakeldri võti, mida Tallinna linnusekomtuur oli edutult üritanud raelt tagasi saada.²⁶ Lübecki

õiguse järgi, millele raad apelleeris, oli kõigil nendel, kel oli varanduslikke pretensioone Stalbroderi vastu, õigus saada ainult proportsionaalset hüvitist, Järva foogt nõudis aga raha kogu oma kauba eest. Asi figureeris koguni Tallinna saadikute ja ordumeistri vahelistel kõnelustel.²⁷ 1533. aasta märtsis kaebas Tallinna raad asja Lübeckisse edasi.²⁸

On üsnagi tõenäoline, et kohtuasi, millele Thülen oma kirjas viitab, on just seesama vaidlus Stalbroderi võlausaldajate vahel. Selhorsti tegelemist käesoleva juhtumiga ja tema poole pöördumist võiks seletada tõsi-asi, et Selhorst oli sel ajal veel Tallinna kohtufoogt.²⁹ Ometi ei ole tegemist puhtalt *ex officio* pöördumisega, kuna kirjas puudutatakse ka Järva foogti kaubavajadusi. Omaette problemaatiline on aga Claus Soye mainimine Järva foogti kirjas. Mismoodi puutub siia see mitte just väga tuntud Tallinna linnakodanik?³⁰ Claus Soye kuulus nimelt suurde Eestimaa vasallisuguvõssa.³¹ Tallinna kodanikuna on Claus olnud kaasistuja või tunnista-ja mitmes kohtuasjas, mille lahendamist on komplitseerinud asjaosaliste kuulumine kahe eri õiguse, maaõiguse (*Landrecht*) ja linnaõiguse (*Stadtrecht*) alla.³² Hüpooteesina võiks välja pakkuda, et Claus Soye on ka seekord olnud vahendajaks aadlimeeste ja linnakodanike vahel.

Nii Heinrich von Thülen kui ka Melchior von Galen on isikud, kes kehastavad hilises Saksa Ordu Liivimaa harus toimunud arenguid. Heinrich von Thüleni 21-naelase kuld-

century). Tallinn, 2002, lk. 106–112.

²¹ TLA, Af 23, p. 173, 115, 168, 169. Narva foogti pretensioonid Selhorstile leiduvad ka testamendiprotsessi materjalide seas, vt. TLA, Bh 5 fol. 212–213.

²² J. Kivimäe. Ganzejskie kupty, krest'jane i dvorjane. K voprosu o vzaimootnošenijax goroda i derevni v Vostočnoj Pribal'tike v XVI v. – Gorod i derevnja i determinacija kultury v Severovostočnoj Evrope (XIV–XX vv.). Tallinn, 1989, lk. 114–115.

²³ Eugen von Nottbeck. Der alte Immobilienbesitz Revals, Reval, 1884, lk. 50; Paul Johansen. Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedean-siedlung in Estland. Stockholm, 1951, lk. 38–39.

²⁴ TLA, BB 52 VII, fol. 63.

²⁵ TLA, BB 52 VII, fol. 68. (19. aug. 1531) fol. 76. (17. dets. 1538 ei ole asi ikka veel lahendust leidnud.)

²⁶ TLA, BB 52 IX, fol. 71–75.

²⁷ AR, kd. III, nr. 323. 7. Vt. ka Regesten aus zwei Missivbüchern des XVI. Jahrhunderts im Revaler Stadt-Archiv. Toim. Gotthard von Hansen. Reval, 1895, nr. 49.

²⁸ TLA, Aa 18a, fol. 177, 178.

²⁹ Eugen von Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revals. Reval, 1884, lk. 80.

³⁰ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Toim. Otto Greiffenhagen. Tallinn, 1932, lk 45, 1524.

³¹ Hermann Zöge von Manteuffel, Eugen von Nottbeck. Geschichte der Familie Zöge von Manteuffel ehstländischer Linie. Reval, 1894, lk. 10.

³² Vt. Regesten aus, nr. 271. (1525); Est- und Liv-ländische Briefflade, kd. I, toim. F.G. v. Bunge, Baron R. v. Toll, Reval, 1856, nr. 994 (1529), nr. 1146 (1539).

keti toob Balthasar Russow orduametnike priiskava eluviisi näiteks,³³ von Thüleni rikusele juhib tähelepanu ka teine kroonik, Salomon Henning.³⁴ Tasakaalu huvides tuleb siiski öelda, et Thülen on annetanud oma varandusest tähelepanuväärse summa, 10 000 marka vaestehoolekandeks Tallinnas.³⁵ Nii nagu paljusid teisi Thüleni Tallinnale saadetud kirju, nii on ka leitud kiri pitseeritud mitte Järva foogtide ametipitseriga, vaid Thüleni isikliku pitseriga,³⁶ mille paljas omaminegi oli varasematel sajanditel ordus keelatud. Melchior von Galeni kohta on teada, et ta oli oma teenijale (*magt*) Margareta von dem Bergele ostnud Pärnus maja. Hiljem on mainitud orduvenna ja Margareta poeg Melchior tunnistanud pärimisõiguslikuks.³⁷ Von Galen oli seega üsna selgelt kaldunud kõrvale tsölibaadinõudest. Pole teada, mis põhjustel von Galen Karksi foogti ametist lahkus, igatahes liidendati veel ordumeister Plettenbergi ajal Karksi foogtkond meistri aladega. Von Galen ise kasutas 1535. aastal Pärnust Johann Selhorstile kirjutades tiitlit vana Karksi foogt,³⁸ sama tiitliga esineb ta aastatel 1538–1561 Pärnu linnaraamatutes.³⁹ Niisiis paistab, et uut ametit ei olnud ta endale saanud.

Ülejäänud kahel kirjal võib peatuda veidi põgusamalt, sest nad on tüübilt kõige lähemal sellele, mida Selhorsti puudutav säilik Tallinna Linnaarhiivis põhiliselt sisaldab, s.o. kaupmeeste omavahelist arveldamist. Ühe nendest kirjadest on 2. juulil 1533 Selhorstile saatnud Arndt van Hagen, kes oli Hamburgi

kaupmees⁴⁰ ja kelle mõningaid makseid tallinlastele on Selhorst vahendanud. Hageni tasaarveldus 2. juulist 1533. aastal on heaks näiteks ühes linnas tegutsenud kaupmeeste ärist, kes oma klientide teenindamiseks vastastikku kaupu toimetasid. Teise kirja on saatnud Jasper van Lympen Lübeckist 13. septembril 1527. Võib-olla on meil siinjuures tegemist Selhorsti Amsterdami partneri Jasper von Lempeniga, kuigi sel juhul jääb vastamata küsimus, miks on kiri kirjutatud Lübeckist. Tegemist on varaseima teadaoleva arveldusega Johann Selhorsti ja tema Amsterdami faktori Jasper van Lempeni vahel.⁴¹

Senistele teadmistele Liivimaa keskaegsest kaubandusest annavad vastleitud kirjad väärtuslikke lisandusi. Selhorsti kollektsioon Tallinna Linnaarhiivis koosneb põhiliselt kaupmeeste omavahelisest kirjavahetusest. Kaupmeeste ärikirju maal asuvate partneritega on säilinud märksa vähem. Raekojast leitud kirjadest on aga neli just nimelt sellised. Neist neljast kaks on Saksa Ordu käsknike kirjutatud, teised kaks – Balsser Molleri ja Jost Brinckeni kirjad – võimaldavad aga sisse vaadata väikemaaomaniku suhetesse ühe omaaegse Tallinna väljapaistva suurkaupmehega. Nii mainitud isandad Moller ja Brincken kui ka Järva foogti kirjas mainitud Claus Soye on head näited, mitmekesis-taks meie nägemust hiliskeskaegse vasallkonna ja linna kodanikkonna läbipõimunud suhetest.

³³ Balthasar Russow. Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967, lk. 9.

³⁴ Salomon Henningi järgi sai Gotthard Kettler von Thülenilt Dünaburgi sisustamiseks ja Poola kuninga juurde saatmiseks kürasse, hobuseid, hõbelauanõsid, kuldketse ja riideid kokku mitme tuhande marga väärtuses. Vt. *Scriptores Rerum Livonicarum*, kd. II. Riga, Leipzig, 1853, lk. 216–217.

³⁵ Vt. Leonid Arbusow. Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1899. Mitau, 1901, lk. 98–99.

³⁶ Vt ka Est- und Livländische Brieflade, kd. IV. Toim. R. v. Töll, J. Sachsendl. Reval, 1887, lk. 206, tahvel 58, nr. 23.

³⁷ Vt. S. Neitmann. Von der Grafschaft Mark..., lk. 343–344.

³⁸ TLA, BB 52 VIII, fol. 11–13.

³⁹ Pärnu linna ajalooallikad 13.–16. sajandini. – *Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert* 1. Pärnu, 2001, register.

⁴⁰ G. Mickwitz. Aus Revaler..., lk. 170.

⁴¹ Mainitud kahe kirja tausta selgitamise eest võlgnen tänu dr. Carsten Jahnkele Kielist.